

## SPIS TREŚCI

|                                                               |    |
|---------------------------------------------------------------|----|
| <i>Wprowadzenie</i> .....                                     | 17 |
| <i>Część pierwsza. Ateizm w starożytności i średniowieczu</i> |    |
| I. <i>Co było na początku: wiara czy niewiara?</i> .....      | 27 |
| Problem pierwotnego ateizmu .....                             | 27 |
| Mentalność pierwotna: <i>mana</i> .....                       | 31 |
| Na początku – ani wiara, ani niewiara: świadomość mityczna .. | 34 |
| Od mitu przeżytego do mitu konceptualizowanego:               |    |
| religia i jej pochodne .....                                  | 37 |
| Od mitu przeżytego do magii: postawa zabobonna                |    |
| i jej pochodne .....                                          | 40 |
| Od ateizmu teoretycznego do ateizmu praktycznego:             |    |
| hipoteza robocza .....                                        | 42 |
| Ateizm wśród ludów pierwotnych i starożytnych .....           | 45 |
| II. <i>Ateizmy grecko-rzymskie</i> .....                      | 51 |
| Do V wieku p.n.e.: akceptacja materialistycznego              |    |
| panteizmu .....                                               | 51 |
| 432 p.n.e.: uchwała Diopejtesa, początek procesów             |    |
| o ateizm i bezbożność .....                                   | 55 |
| Od Sokratesa-agnostyka do Diagorasa i Teodora Ateusza ....    | 58 |
| Platon, ojciec nietolerancji i represji wobec ateizmu .....   | 63 |
| Demistyfikacje: Euhemer i panteizm stoicki .....              | 68 |
| Epikureizm, ateizm moralny .....                              | 72 |
| Sceptycyzm świata grecko-rzymskiego w II i I wieku p.n.e. ..  | 77 |
| Ateizm starożytny i jego granice .....                        | 81 |
| III. <i>Średniowieczny ateizm?</i> .....                      | 87 |
| „Wieki wiary”? .....                                          | 87 |
| Arabsko-muzułmański wkład w niewiarę .....                    | 93 |

|                                                       |     |
|-------------------------------------------------------|-----|
| Problem podwójnej prawdy .....                        | 97  |
| Pokusy rozumu .....                                   | 100 |
| Środowiska niedowiarków .....                         | 103 |
| Potrzeba „dowodów” świadczy o wątpieniu .....         | 106 |
| Cuda i sceptycyzm .....                               | 111 |
| „Bezbożność skryta pod poczciwością” .....            | 114 |
| Świadectwa niewiary .....                             | 116 |
| Materialistyczny naturalizm wieśniaków .....          | 121 |
| Słabość kościelnego nadzoru .....                     | 122 |
| Świat ekskomunikowanych, potencjalnych ateistów ..... | 129 |

## Część druga. *Renesans: ateizm wywrotowy*

|                                                                     |     |
|---------------------------------------------------------------------|-----|
| IV. <i>Kontekst niewiary w renesansie</i> .....                     | 135 |
| Lucien Febvre i problem niewiary w XVI wieku .....                  | 135 |
| Padwa i Pomponazzi .....                                            | 139 |
| Praktyka wątpienia we Włoszech .....                                | 142 |
| Nowy kontekst społeczno-kulturowy mniej sprzyja wierze ..           | 145 |
| Wielkie odkrycia geograficzne i problem ludów<br>bezbożnych .....   | 149 |
| Waga terminologii .....                                             | 153 |
| Nieczystości wiary. Znaczenie bluźnierstwa .....                    | 156 |
| Diabeł i ateizm .....                                               | 159 |
| Podejrzany kontekst .....                                           | 163 |
| V. <i>Świadectwa ateizmu w XVI wieku</i> .....                      | 169 |
| Kalwin, demaskator niewiary .....                                   | 169 |
| Świadectwa ateizmu przed rokiem 1570 rokiem .....                   | 173 |
| Fenomen europejski .....                                            | 177 |
| Wzmożenie niewiary po 1570 roku .....                               | 180 |
| Ateizm kontestujący .....                                           | 183 |
| Od Morza Śródziemnego po Anglię: sceptycyzm ludu .....              | 187 |
| VI. <i>Ateizm krytyczny (1500–1600)</i> .....                       | 193 |
| Credo niewierzących .....                                           | 193 |
| Ateiści w apologetyce: Duplessis-Mornay .....                       | 196 |
| Hołd Charrona .....                                                 | 200 |
| Niewiara we Włoszech, od Aretina do Bruna .....                     | 202 |
| Dolet, Gruet i Servet: męczennicy wolnej myśli<br>(1546–1553) ..... | 208 |
| Niewiara jako bunt egzystencjalny .....                             | 214 |

|                                                                                                |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Agnostyczne przesłanie <i>Cymbalum mundi</i> (1537) .....                                      | 217 |
| Znaczenie ateizmu praktycznego w środowiskach<br>marginalnych .....                            | 220 |
| Część trzecia. <i>Między dwoma kryzysami<br/>świadomości (1600–1730)</i>                       |     |
| VII. <i>Pierwszy europejski kryzys świadomości: libertyni<br/>sceptycy (1600–1640)</i> .....   | 229 |
| Myśl libertyńska .....                                                                         | 230 |
| Nowy kłopotliwy kontekst kulturowy .....                                                       | 234 |
| Zaniepokojenie wzrostem niewiary: świadectwa .....                                             | 238 |
| Myśl libertynów według ojca Garasse'a (1623) .....                                             | 244 |
| Postawa i początki libertynów według Garasse'a .....                                           | 249 |
| Kontrowersje wokół <i>Doctrine curieuse</i> .....                                              | 253 |
| Główne środowiska libertynów .....                                                             | 256 |
| Przypadki wątpliwe: Gassendi, Patin .....                                                      | 261 |
| Naudé i Le Vayer: pesymizm sceptyczny .....                                                    | 263 |
| De Vauquelin, Des Barreaux i de Viau: epikurejski<br>pesymizm .....                            | 267 |
| VIII. <i>Niewiara jako rewers Wielkiego Wieku (1640–1690)</i> ....                             | 273 |
| Wzrost zagrożenia i niepokój Bossueta .....                                                    | 274 |
| Świadectwa literackie .....                                                                    | 276 |
| Czas świętoszków .....                                                                         | 282 |
| Popularność Epikura .....                                                                      | 285 |
| Znaczenie libertynów drugiego pokolenia .....                                                  | 288 |
| Dualistyczna mentalność .....                                                                  | 291 |
| Kartezjanizm, nośnik niewiary? .....                                                           | 291 |
| Spinoza, Hobbes, Huet: wiara w defensywie .....                                                | 297 |
| Atomy a niewiara .....                                                                         | 301 |
| Kręte ścieżki niewiary w XVII wieku: Vanini .....                                              | 304 |
| Cremonini i włoski ateizm .....                                                                | 309 |
| Holandia i Anglia: niewiara nieskrywana .....                                                  | 311 |
| Agnostycyzm XVII wieku: <i>Theophrastus</i> (1659) .....                                       | 318 |
| IX. <i>Drugi kryzys świadomości europejskiej: rozum i ateizm<br/>(1690 – około 1730)</i> ..... | 321 |
| Wszystkie drogi prowadzą do ateizmu .....                                                      | 321 |
| Era podejrzeń i wątplenia .....                                                                | 327 |

|                                                                                |     |
|--------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Podróże kształcą niewiarę .....                                                | 332 |
| Historia porównawcza i krytyka biblijna: dwa nowe<br>impulsy do niewiary ..... | 337 |
| Bayle i obrona ateistów .....                                                  | 343 |
| Anglia, ojczyzna wolnomyślicielstwa .....                                      | 347 |
| Collins, Toland i Shaftesbury .....                                            | 351 |
| Walka z ateizmem .....                                                         | 353 |

### *Część czwarta. Wiek XVIII, wiek niewiary*

|                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|
| X. <i>Manifest księdza Mesliera (1729)</i> .....                            | 361 |
| Skandal .....                                                               | 361 |
| Bóg nie istnieje .....                                                      | 364 |
| Materia jest jedynym bytem .....                                            | 367 |
| Krytyka objawienia .....                                                    | 372 |
| Jezus, „arcyfanatyk” .....                                                  | 374 |
| Historia szaleńców .....                                                    | 377 |
| Życie i tajemnica Jeana Mesliera .....                                      | 381 |
| Rozpowszechnianie się idei Mesliera w XVIII wieku .....                     | 386 |
| Meslier od rewolucji francuskiej do ZSRR .....                              | 389 |
| Naśladowcy Mesliera .....                                                   | 392 |
| Dom Deschamps i jego „ateistyczna teologia” .....                           | 396 |
| XI. <i>Irreligia i społeczeństwo</i> .....                                  | 399 |
| Bilans wizytacji pasterskich: pojawia się zniechęcenie .....                | 399 |
| Niezrozumienie autorytetów moralnych: Massillon .....                       | 403 |
| Słabość apologetyki: Alfons de Liguori .....                                | 406 |
| Rozpacz duchowieństwa Francji (1750–1775) .....                             | 409 |
| Od rozpacz do paniki (1775–1782) .....                                      | 412 |
| Paryż, stolica niewiary: świadectwo Merciera .....                          | 416 |
| Postępy niewiary w Europie Środkowej .....                                  | 420 |
| Przykład idzie z góry: arystokracja, wyższy kler,<br>wielka burżuazja ..... | 423 |
| Drobnomieszczanie, rzemieślnicy, przewoźnicy, marynarze ..                  | 427 |
| Ateizm: wytwór chrześcijaństwa? Rozdział<br><i>profanum–sacrum</i> .....    | 432 |
| Skutki nadmiaru dogmatów i jansenizmu .....                                 | 436 |
| Szerzenie się niewiary: kawiarnie, kluby, gazety .....                      | 440 |
| Nielegalne publikacje ateistyczne i deistyczne .....                        | 445 |

|                                                                                   |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| XII. <i>Podważenie fundamentów chrześcijaństwa i wahania deizmu</i> .....         | 455 |
| Deizm albo strach przed pustką .....                                              | 455 |
| Bóg nie dający się udowodnić, lecz obecny: Hume, Kant i filozofia niemiecka ..... | 458 |
| Niezgoda na unicestwienie .....                                                   | 463 |
| Śmierć ateisty i śmierć wierzącego .....                                          | 467 |
| Pesymizm jednoczy wierzących i niewierzących .....                                | 471 |
| Podzielony front obrońców wiary .....                                             | 474 |
| Dusza, moralność, natura: wahania i problem polityczny ...                        | 479 |
| Deizm, ateizm i antyklerykalizm: Morelly .....                                    | 485 |
| Nurt antyracjonalistyczny i sceptyczny .....                                      | 488 |
| Wolter i „wojna domowa wśród niewierzących” .....                                 | 490 |

|                                                                               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------|-----|
| XIII. <i>Afirmacja materializmu ateistycznego</i> .....                       | 497 |
| Mit ateistycznego spisku .....                                                | 497 |
| Początki i główne rysy materializmu .....                                     | 499 |
| Ateizm sceptyczny (d'Alembert) i ateizm praktyczny (Helwecjusz) .....         | 503 |
| Od człowieka-maszyny do zwykłego ateisty .....                                | 506 |
| „Kto to jest ateista?” (Sylvain Maréchal, 1800) .....                         | 511 |
| Na obrzeżach: nihilistyczny ateizm niemiecki i ateizm markiza de Sade'a ..... | 513 |
| Diderot, ateista zatroskany, i Holbach, ateista pogodny ....                  | 517 |
| „Kim jest ateista?” (Holbach, 1770) .....                                     | 522 |

#### *Część piąta. Stulecie, w którym Bóg umarł (XIX wiek)*

|                                                            |     |
|------------------------------------------------------------|-----|
| XIV. <i>Rewolucyjna dechrystianizacja:</i>                 |     |
| <i>wybuch ateizmu ludowego</i> .....                       | 527 |
| Antyklerykalizm .....                                      | 527 |
| Czerwoni księża i kapłani ateści: naśladowcy Mesliera .... | 531 |
| Misjonarze ateizmu .....                                   | 536 |
| Małomiasteczkowy ateizm .....                              | 539 |
| Stały dylemat rządzących: ateizm czy deizm .....           | 543 |
| Religie zastępcze? .....                                   | 546 |
| Bilans dechrystianizacji .....                             | 551 |

|                                                              |     |
|--------------------------------------------------------------|-----|
| XV. <i>Wzrost ateizmu praktycznego i jego zmagania</i> ..... | 555 |
| <i>Tour de France szlakiem bezbożności</i> .....             | 555 |
| Przykład Bretanii .....                                      | 559 |

|                                                                                                 |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Władze kościelne podnoszą alarm .....                                                           | 564 |
| Społeczne warianty niewiary .....                                                               | 567 |
| Rola antyklerykalizmu .....                                                                     | 573 |
| Przyczyny niewiary. Wiara potrydencka .....                                                     | 577 |
| Wolnomyślicielstwo, szpica niewiary .....                                                       | 580 |
| Wolnomyślicielstwo jako kontr-Kościół? .....                                                    | 583 |
| „Wojna z Bogiem” (Paul Lafargue) .....                                                          | 586 |
| Różne aspekty walki .....                                                                       | 591 |
| <br>XVI. <i>Od wiary do niewiary: zastępcze wierzenia</i> .....                                 | 595 |
| Kościół zrywa z nowoczesnym światem .....                                                       | 595 |
| Słabości teologii i egzegezy .....                                                              | 601 |
| Od wiary do niewiary przez seminarium i Biblię: Renan,<br>Turmel, Loisy, Alfarié .....          | 605 |
| Historia religii, szkoła niewiary .....                                                         | 609 |
| Ścieżki ateizmu albo jak traci się wiarę w XIX wieku .....                                      | 612 |
| Tęskniący za Bogiem .....                                                                       | 616 |
| Wielkie pomieszanie wierzeń .....                                                               | 620 |
| Nowe Kościoły .....                                                                             | 624 |
| <br>XVII. <i>Ateizmy systemowe albo ideologie śmierci Boga</i> .....                            | 629 |
| Racjonalizm heglowski i jego idealistyczna spuścizna .....                                      | 630 |
| Feuerbach i ateizm antropologiczny .....                                                        | 634 |
| Marx, Lenin i ateizm społeczno-ekonomiczny .....                                                | 639 |
| Ateizm historycystyczny .....                                                                   | 643 |
| Ateizm psychologiczny i zrozpaczony indywidualista<br>Stirnera, Schopenhauera i Hartmanna ..... | 647 |
| Nietzsche, od śmierci Boga do szaleństwa .....                                                  | 650 |
| Ateizm psychofizjologiczny i psychoanalityczny .....                                            | 655 |

*Część szósta. Koniec pewników (XX wiek)*

|                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|
| <br>XVIII. <i>Ateizm i wiara: od wojny do rozejmu?</i> .....                | 663 |
| Ruch „Ateistów” w Rosji radzieckiej (1925–1935) .....                       | 664 |
| Zadyszka „Ateistów” i zwrot polityczny (1935) .....                         | 669 |
| Ateizm wojujący w krajach rządzonych przez marksistów<br>po 1945 roku ..... | 672 |
| Niemarksistowskie ruchy ateistyczne .....                                   | 674 |
| Potyczki racjonalistów w latach 1950–1980 .....                             | 676 |
| Zawieszenie broni? .....                                                    | 681 |

|                                                                                    |     |
|------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| „Odzyskiwanie” ateistów przez Kościół .....                                        | 682 |
| Czy można dowieść istnienia Boga? .....                                            | 687 |
| Teologia wychodzi na spotkanie ateizmu .....                                       | 689 |
| <b>XIX. Hipoteza Boga: przebrzmiały problem?</b> .....                             | 695 |
| Egzystencjalizm: odrzucenie Boga w imię wolności .....                             | 695 |
| Bez-sens pytania o Boga w świetle filozofii analitycznej ...                       | 698 |
| Nauka: negować Boga czy rewidować koncept .....                                    | 701 |
| Złagodzenie marksizmu .....                                                        | 707 |
| Badania socjologiczne i miara niewiary .....                                       | 708 |
| Koniec kategoryzacji (ateista, niewierzący, agnostyk,<br>indyferentny) .....       | 711 |
| Utrata wiary w XX wieku: kilka przykładów .....                                    | 715 |
| Psychologiczna i socjologiczna przestrzeń ateizmu .....                            | 718 |
| <b>XX. Niewiara po dwóch tysiącach lat chrześcijaństwa:<br/>jaki bilans?</b> ..... | 723 |
| Znaczenie niewiary i trudności wojującego ateizmu .....                            | 723 |
| Wybuch wiary: od Boga do Ducha .....                                               | 727 |
| Majsterkowanie przy wierzeniach i próby odzyskania pola ..                         | 729 |
| Dwuznaczności pokus paranaukowych .....                                            | 733 |
| Od ateizmu do indyferencji .....                                                   | 736 |
| Młodzi i Bóg: masowe odrzucenie .....                                              | 739 |
| „Powrót religijności”: iluzja .....                                                | 744 |
| Ku utracie sensu .....                                                             | 748 |
| <b>Zakończenie. Czy wiek XXI będzie irreligijny?</b> .....                         | 751 |